

מאקסימוס בישוף ירושלים וכהונתו על רקע מאבק כנסיית קיסריה וירושלים על הראשונות במאה הרביעית

זאב רובין

הבישוף הראשון של קהילת ירושלים, לאחר התנצרותו של קונסטנטינוס, היה מאקאריוס הידוע לשם. לאחר מותו ירש את כסאו מאקסימוס. על אישיותו של מאקסימוס ידוע לנו אך מעט.¹ אפילו שנות כהונתו אינן ידועות בוודאות. נראה שנתמנה לתפקיד בשנת 334², והחזיק בו עד 348 או 349.³ חוסר־בהירות אופף הן את הדרך אשר בה נבחר לבישוף ירושלים והן את אחריתה של כהונתו, ומצב זה מאפיין גם את מעט הפרטים שניתן לדלות מן המקורות על פועלו כבישוף. לכאורה, שנות כהונתו כבישוף הן מעין תקופת־ביניים בין שתי תקופות־כהונה של בישופים חזקים ורבי־מעש — זו של קודמו, מאקאריוס, וזו של ממשיכו, קירילוס. בתקופת מאקאריוס זכתה ירושלים לראשונה בהכרה מטעם הקיסר כמרכז נוצרי חשוב, והוא אף שקד, בעזרת אמו הלנה, על חשיפת אתריה הקדושים ועל פיאורם במבנים רבי־רושם.⁴ בתקופת קירילוס פרץ במלוא עוזו המאבק בין ירושלים לקיסריה. ירושלים, בתוקף הוותק והמסורת, איימה על ראשונותה של בישופות קיסריה, שהיתה הבישופות המטרופוליטית של ארץ־ישראל, כיוון שקיסריה היתה עיר הבירה של הפרובינציה. מאבק זה על הראשונות עתיד היה להימשך כמאה שנה לאחר־מכן.⁵ כאמור, לעומת שני שיאים אלה, נראית תקופת מאקסימוס כתקופה של קפיאה על השמרים. החוקרים המעטים שהקדישו לה תשומת־לב כלשהי⁶ רואים במאקסימוס בישוף חסיד וירא־שמים, אך חלש־אופי וחסר אמביציה

- 1 דיוניס קצרים על אודותיו ימצא הקורא אצל: E. Venable, 'Maximus, Bishop of Jerusalem', W. Smith & H. Wace (eds.), *A Dictionary of Christian Biography*, III, New York 1967², pp. 876-878; G. Garrite, 'Maximos', *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII, Freiburg 1962, p. 210. הערה מאירת עיניים על פעלו ראה: E. Honigmann, 'Juvenal of Jerusalem', *Dumbarton Oaks Papers*, V (1950), p. 215. ראה גם להלן, הערה 48.
- 2 כמשתמע מהעובדה שבועידת צור (ב־335) כבר השתתף כבישוף ירושלים. ראה להלן.
- 3 התאריך 348 עולה מתוך Hieronymus, *Chronikon* (ed. Helm), p. 237. אולם ייתכן שיש להקדים מעט תאריך זה, או לאחרו, בשל העדויות המבולבלות והבלתי־תואמות בדבר ראשית כהונתו של ירושן, קירילוס. ראה להלן.
- 4 דיון מפורט בפרשה זו ראה: Z. Rubin, 'The Church of the Holy Sepulchre and the Beginning of the Conflict between the Sees of Caesarea and Jerusalem', *The Jerusalem Cathedra*, II (1982), pp. 79-106. ראה להלן.
- 5 אופיינית היא העובדה כי F.M. Abel, *Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion Arabe*, II, Paris 1952, p. 346. אשר מאקסימוס שיחק בו תפקיד

וכושר־הנהגה, אשר אפילו עמדה ברורה לא היתה לו בוויכוחים הדוקטרינאריים שהסעירו את הכנסייה בימיו? אופיינית היא העובדה, שבעת חגיגות חנוכת המארטיריון (= הבאסיליקה) של כנסיית הקבר הקדוש בירושלים, ב־335, לא היה לבישוף ירושלים כל תפקיד שהוא, ונאום הברכה לכבוד המאורע נישא על־ידי אוסביוס, בישוף קיסריה.⁸ אך נשאלת השאלה, האומנם כה פשוטה היא התמונה? עיון מדוקדק יותר במקורות חושף כמה פרטים תמוהים, הקשורים בפרשה מעורפלת של בחירת מאקסימוס לבישוף. פרטים אלה מרמזים, לדעתנו, על כך שהמאבק בין ירושלים וקיסריה כבר היה בעיצומו זמן לא מבוטל לפני המועד המקובל על החוקרים, והם אף מסייעים להבין את הצורה שעתיד היה מאבק זה ללבוש לימים.

גירת סוזומנוס על אודות בחירת מאקסימוס לכהונת בישוף ירושלים

על אודות בחירת מאקסימוס לכהונת בישוף ירושלים מצוי בדינו תיאור מפורט מן המחצית הראשונה של המאה החמישית, פרי עטו של ההיסטוריון הכנסייתי סוזומנוס (Sozomenos), יליד ארץ־ישראל, במאה החמישית לספירה. את דבריו בעניין זה נביא במלואם:

באותו זמן בערך ירש יוליוס את בישופות רומא, לאחר שמארקוס החזיק במישרה זו תקופה קצרה כיוורשו של סילבסטר, ואילו מאקסימוס ירש את ירושלים לאחר מאקאריוס.

מסופר כי את מאקסימוס זה מינה מאקאריוס כבישוף ללוד (דיוספוליס), אולם תושבי ירושלים מנעוהו מלצאת את העיר, שהרי בהיותו הומולוגטס [מתוודה] ואדם טוב גם מהבחינות האחרות, ראוי היה לבחירה, על־פי הערכת העם, לכס הבישופות בעיר זו, לאחר מות מאקאריוס. כיוון שקשתה על ההגמון גזירת הניתוק מאדם, אשר במעלותיו התנסה, והיה חשש פן תפרוץ מהומה, הוחלט כי ייטב הדבר, שאנשי לוד יבחרו בישוף אחר, ואילו מאקסימוס ישאר בירושלים, ויכהן לצדו של מאקאריוס.

מן הראוי לדעת, כי המדייקים בתיאור הדברים מאשרים, שהמעשה נעשה על דעת מאקאריוס ובהשתדלותו של ההמון, שהרי, טוענים הם, נלחם מאקאריוס על מינויו של מאקסימוס מתוך השיקול כי אמונתו באל ישרה, בשל היותו הומולוגטס נושא הוא חן וחסד מלפני העם, על כן יש לשמרו, למען יירש את מקומו הוא. ואכן מתירא היה שמא ינצלו את ההזדמנות לאחר מות אוסביוס ופאלרופילוס ואנשיהם, שנוטים היו אחר משנתו של אריוס, ויושיבו בכס הזה

מרכזי, מכילי להזכיר את שמו כלל, ופרט לכך פוסח הוא לחלוטין על תקופת בישופותו. לאחרונה מקדיש לו קליין הערות אגב בלבד: R. Klein, *Constantius II und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977, pp. 80-81

7 ראה נאל (לעיל, הערה 1), עמ' 876: 'Maximus appears to have been a man of no strength of character, honest but timid, whose simplicity made him the tool of the stronger and more designing'

8 דיון מפורט על כך במאמרי (לעיל, הערה 4), וראה גם להלן.

אדם הזהה להם באמונתו. שהרי גם בעוד מאקאריוס בחיים ניסו להביא לידי מהפכה, אך משהורחקו על-ידי, שמרו בשל-כך על השקט.⁹

מבין ההיסטוריונים שנתנו דעתם על הבישוף מאקסימוס, דחה כבר ההיסטוריון הדגול בן המאה הי"ז, טיימונט (Le Main de Tillemont) את סיפורו של סוזומנוס.¹⁰ לדעתו, אין אפשרות שמאקאריוס מינה את מאקסימוס כבישוף של לוד. ידוע שאַאָטיוס (Aetius), בישוף לוד בעת ועידת ניקיאה ב-325, היה בין החיים עוד בשנת 349, ועל כן לא ייתכן כי מאקאריוס, שנפטר ב-334, ניסה למנות יורש לבישוף זה. שנית, מניח הוא, כי מאקאריוס לא היה מעז לסגל לעצמו סמכויות של בישוף מטרופוליטי הממנה בישופים לערי השדה זמן כה קצר לאחר ועידת ניקיאה, שהרי בקאנון השביעי שלה אישרה ועידה זו בפירוש את מעמדו של בישוף קיסריה כמטרופוליט, ומאקאריוס עצמו חתם על תקנות הוועידה.

שני נימוקים אלו ראויים לבחינה מחודשת. סוזומנוס הוא אמנם מקור מאוחר למאורעות המתוארים, ולא תמיד נעלה מהימנותו מכל ספק. אולם כיוון שמדובר בענייני ארץ-ישראל, יש לזכור את מוצאו הארץ-ישראלי של סוזומנוס, ולא לדחות על הסף את המידע שהוא מביא לתולדות ארץ-ישראל, אפילו אם מידע זה מצוי אצלו בלבד, אלא אם כן הסיבות לכך משכנעות לחלוטין.

אאטיוס בישוף לוד, אאטיוס בישוף בית-גוברין ומאקסימוס בישוף ירושלים

משתי טענותיו של טיימונט, המשכנעת יותר היא זו הטוענת שאאטיוס, בישוף לוד, עדיין היה בחיים בעת שמונה מאקסימוס לבישוף ירושלים. אם יוכח מעל כל צל של ספק כי אאטיוס נפטר רק לאחר 349, כלומר לאחר מותו של מאקסימוס ומינוי קירילוס לבישוף ירושלים, אפשר יהיה לקבל את סיפורו של סוזומנוס רק על-ידי הטענה, כי מאקאריוס ניסה ליזום את הדחת אאטיוס ממישרתו ומינוי מאקסימוס במקומו. לכך אין כל זכר בסיפורו של סוזומנוס עצמו ואף לא במקורות אחרים. דומה אפוא כי אין לסרב את הטעון בהנחות לצורך העניין, שאין להן על מה לסמוך.

אולם האומנם הוסיף אאטיוס לחיות עד 349? השם Aetius¹¹ מופיע פעמים אחדות כשמו של בישוף במקורות הכנסייתיים עד המחצית הראשונה של המאה החמישית, אך כשמו של בישוף העיר לוד מוזכר הוא במפורש שלוש פעמים בלבד. בכל שלושת המקרים המדובר בתקופת ראשיתה של המחלוקת האריאנית, לפני ועידת צור ב-335, אשר במהלכה מופיע לראשונה מאקסימוס כבישוף ירושלים. לפיכך, נראה שאאטיוס נזכר במקורות בתקופה שבה היה עדיין מאקאריוס בחיים.

9 Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, II, 20 *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* 9 (=GCS), L, p. 76

10 L.S. Le Main de Tillemont, *Mémoires pour Servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, VI, Paris 1704, p. 747

11 ראה: F.A.A. Hort, 'Aetius', *A Dictionary of Christian Biography*, p. 53 (לעיל, הערה 1); Ernömi, 'Aetius', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, I, Paris 1912, col. 766 המרכזים את כל הנתונים על בישוף ארץ-ישראלי בשם Setius במאמר אחד, אולם אינם מנסים לטען כי המדובר הוא באותה אישיות לכל אורך הדרך.

נסקור מקרים אלה אחד לאחד. אאטיוס בישוף לוד מזכר על-ידי אריוס, מנהיג ה'מינות' האריאנית בעצמו כאחד מתומכיו, במכתב ששלח אל אוסביוס בישוף ניקומדיה [מכתב זה מצוטט במלואו הן על-ידי אפיפאניוס¹² והן על-ידי ההיסטוריון הכנסייתי תיאודורטוס¹³]. זמן קצר לאחר כתיבת מכתב זה כונסה ועידת ניקיאה (325 לספירה), כדי להכריע במחלוקת האריאנית. על החלטות ועידה זו חתם גם אאטיוס בישוף לוד, למרות שהן הוקיעו את תורת המינות של אריוס.¹⁴ (לעובדה זאת, שאאטיוס חתם על החלטות המנוגדות לדעתו, אין ליחס משמעות רבה מדי, שהרי רבים מתומכיו של אריוס, ובעיקר אלו המתונים, דוגמת אוסביוס בישוף קיסריה, נכנעו אותה שעה ללחץ הקיסר וחתמו על החלטות אלו בלב כבוד¹⁵). המקרה השלישי שבו נזכר שמו של אאטיוס בישוף לוד מעיד באורח ברור על כך שבניקאה נכנעו ללחצים. לצד אוסביוס מניקומדיה, שהפך בינתיים לבישוף קונסטאנטינופוליס, תיאוגניוס מניקאה, אוסביוס מקיסריה, פאטרופילוס מבית-שאן (סקיתופוליס) ותיאודוטוס מלאודיקאה, מופיע הוא כאחד ממשתתפי סינוד (הוועידה) באנטיוכיה, שדנה בהדחת בישוף אנטיוכיה, אוסאטיוס.¹⁶ ועידה זו כונסה לפני ועידות צור וירושלים, שבמהלך השנייה בהן נחנך המארטריון של כנסיית הקבר (ב'335).¹⁷

12 Epiphanius, *Panarion*, Haer, LXIX, 6 (GCS, XXXVII, p. 157)

13 Theodoretos, *Historia Ecclesiastica*, I, 5, 2, cf. 5 (GCS, XIX, pp. 26-27)

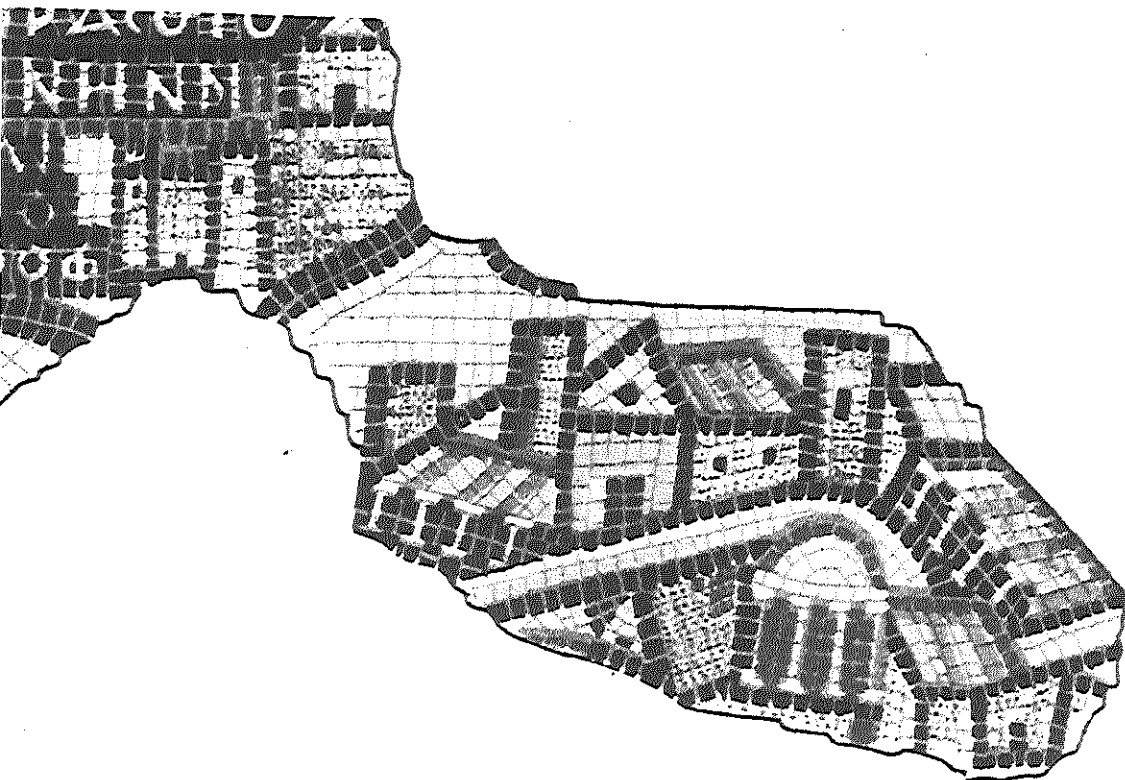
14 Mansi, *Collectio Conciliorum (=Mansi)*, II, col. 693

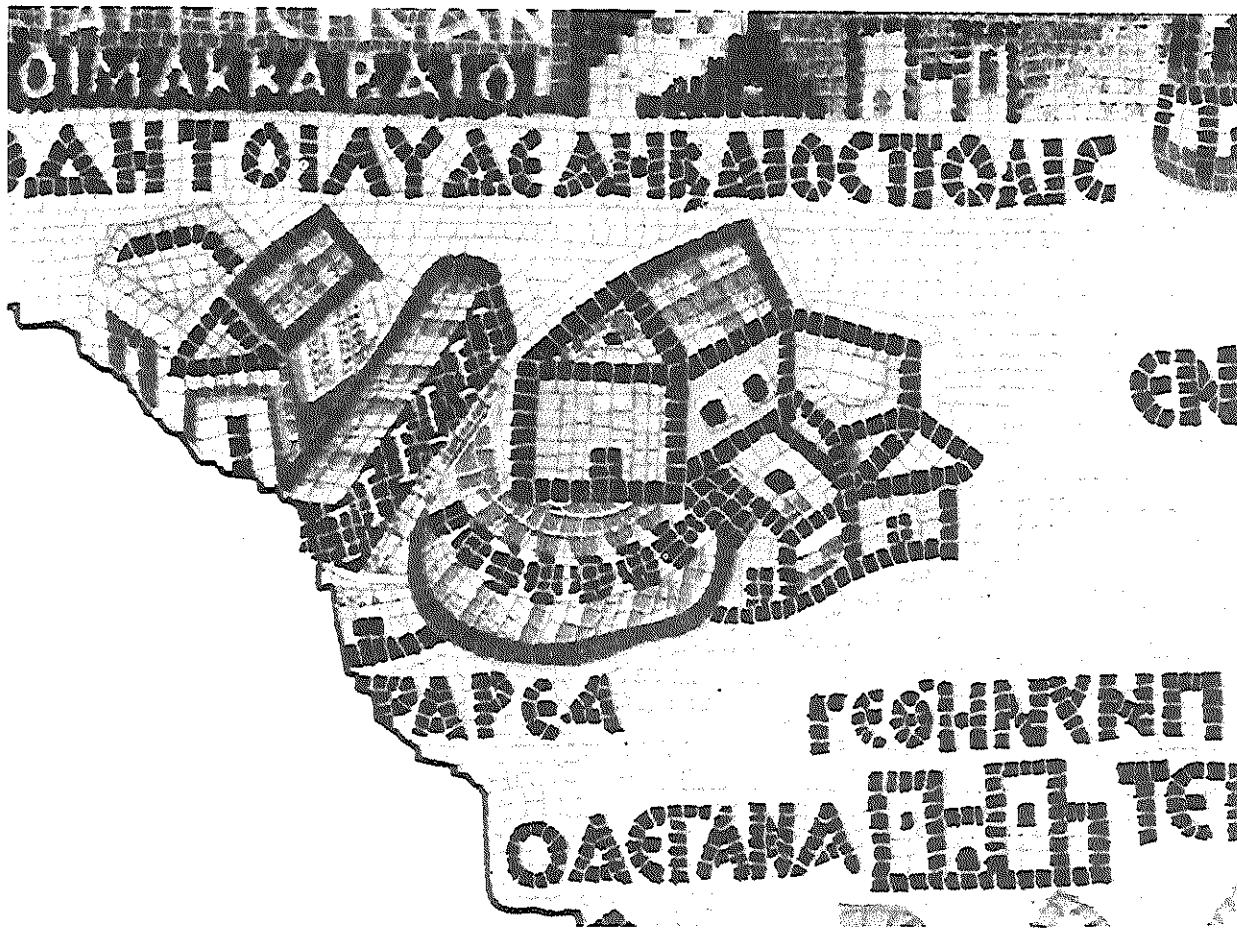
15 ראה שם, שם. מן הראוי לציין כי אוסביוס, המטרופוליטס של פלסטינה, חתם על החלטות ניקיאה רק כרביעי בסדר החתומים ואילו בראש הרשימה מופיע מאקאריוס בישוף ירושלים. עובדה זו, הנוגדת את המקובל בתקופה הנדונה, יש בה כדי להעיד על הצטרפותו חסרת ההתלהבות של אוסביוס לדעת הרוב.

16 ראה תיאודורטוס (לעיל, הערה 13), (GCS, XIX, p. 70)

17 אולם עבודות הבנייה במקום כבר התקדמו במידה מספקת, כך שאוסביוס מקונסטאנטינופוליס

תיאוד אֶלֶוֹתְרוֹפּוֹלִיס
(בית-גוברין)
במפת מידבא. מן
המאה הששית לספירה,
על-פי העתקת
פְּלֶמֶר-גוֹתְהוּ. הכתובת
עם שם האתר נמצאה
בחלק ההרוס, והזיהוי
הוא על-פי המיקום

בישוף בשם אאטיוס נזכר בכמה מקרים אחרים.¹⁸ אחד מופיע בסיפורו של אפיפאניוס על נזיר בשם פטרוס, אשר הפיץ את תורת המינות של הארכונטיקאים (Archontikoi).¹⁹ עקב פעילות זו, מספר אפיפאניוס, נתבע פטרוס לדין בימי בישוף אאטיוס וכהונת הפרסביטר (כהן) נשללה ממנו. אאטיוס אף הוסיף לרדפו לאחר חיובו בדין, עד כי נאלץ לגלות לערביה. זמן התרחשותם של מאורעות אלו מוזכר מפורשות על-ידי אפיפאניוס: בימי הקיסר קונסטאנטיוס, סמוך למותו, כלומר סמוך ל-361. גם על המקום אשר בו כיהן אאטיוס זה כבישוף ניתן להקיש מדברי אפיפאניוס. לדבריו, פעל פטרוס במקום המכונה כפר בריכא (Kapharbaricha), בגבול שבין תחום ירושלים לתחום בית-גוברין, מהלך שלושה מילין מחברון. מקום זה מקובל לזהות היום ככפר בני-נעים שממזרח לחברון. מאחר שבישוף ירושלים באותה עת היה קירילוס, עולה שאאטיוס, נוקט הפעולה נגד

דיוספוליס (= לוד) במפת מידבא. הכתובת אומרת: לוד וכן לידאה היא גם דיוספוליס.

ותיאוגוניוס מניקיאא יכלו לראותן ולהתרשם מהן בעת ביקורם בירושלים (שם, שם). הואיל ובעבודות אלו הוחל ב-326, נראית השנה 330 בערך כמועד מתאים לכינוס ועידת אנטיוכיה.
 18 פרט לאזכורים מפורשים אלו של Aetius כבישוף לוד, מוזכר שם זה פעם אחת נוספת ברשימת תומכי אריוס, מבלי להזכיר את מקום כהונתו, אך נראה כי גם שם הכוונה לאאטיוס בישוף לוד. ראה תיאודורטוס (לעיל, הערה 13), 7, V (GCS, p. 286).
 19 אפיפאניוס (לעיל, הערה 12), 1, XX (XL), Haer. XX (XL), p. 81 (GCS, XXXI).

פורע שלום הכנסייה בתחום שיפוטו, חייב היה להיות בישוף בית-גוברין (Eleutheropolis).²⁰

שתי ידיעות נוספות על אודות בישוף בשם אאטיוס מכוונות כפי הנראה לאאטיוס זה, בישוף בית-גוברין, ולא לאאטיוס בישוף לוד, כפי שסבר בטעות טיימונט. האחת היא חתימתו של אאטיוס על החלטות הוועידה הכנסייתית בסארדיקה (Sardica) היא סאראיבו בימינו,²¹ והאחרת היא חתימה נוספת של אאטיוס על מכתב-ברכה לאתאנאסיוס, לרגל שובו מגלותו לעירו אלכסנדריה, לאחר ועידת סארדיקה – מכתב אשר יזם מאקסימוס בישוף ירושלים.²²

בשיבתו של אתאנאסיוס מגלותו קשור איזכור נוסף של בישוף מארץ-ישראל בשם אאטיוס. ההיסטוריון הכנסייתי האריאני פילוסטורגיוס מתאר בטינה רבה את מסע הניצחון של בישוף אלכסנדריה האורתודוכסי דרך המזרח אל בירתו. את דבריו בעניין זה נביא במלואם:

ואילו אתאנאסיוס עשה דרכו בערים ביתר גאוה, ובקרב כל הבישופים שאצלם נדדמן, השמיע דברי שידול כי יקבלו את נוסחת ה־Homousion [ישות שווה של האב והבן] = הנוסחה האורתודוכסית על דבר הטבע האלוהי של בן האל. הבישופים האחרים לא קיבלוהו בסבר-פנים יפות, אך אאטיוס בישוף פלסטניה אשר הואשם בנאפופים, ורצה להסתיר את חרפתו על-ידי יציאתו לקראת אתאנאסיוס, ערק לאמונתו של הלז. כגמול הולם לכך נתן גם את הדין במהירות הגדולה ביותר, שעה שנמקו מבושיו ושרצו תולעים, וכך נטרד מחייו. אך גם מאקסימוס בישוף ירושלים היה נוטה לאמונתו של אתאנאסיוס, למרות שהרדיפה בימי מאקסימיאנוס הוכיחה אותו כעד אמונה, שהרי אחת משתי עיניו נוקדה בעת סבלו בשל אמונתו. גם רבים אחרים הכשיל אתאנאסיוס באמונתו תוך זמן קצר.²³

זמנם של אירועים אלה נתון בראשית הסיפור: השתדלות קונסטאנס אצל אחיו, קונסטאנטיוס, כי יניח לאתאנאסיוס לשוב מגלותו. מדובר אפוא בשנים 345-346,

20 כך גורס, למשל M. Le Quien, *Oriens Christianus*, III, Paris 1740 (rep. Graz 1958), cols. 634-635

21 ראה: Athanasius, *Apologia Contra Arianos*, 50 (*Patrologia Graeca* (= PG), XXV, col. 340)

22 ראה שם, 50 (שם, טור 353). שני האירועים הללו קשורים זה בזה. ועידת סארדיקה נתכנסה ב־342-343 כדי לבחון מחדש את שאלת כשרותו של אתאנאסיוס, עמוד-התווך במחנה האורתודוכסים הניקיאנים, לשוב לכס בישופותו באלכסנדריה. אותה שעה שרוי היה אתאנאסיוס בגלות, אליה נשלח על-ידי קיסר המזרח הפרו-אריאני, קונסטאנטיוס השני (337-361). אולם משנתכנסה הוועידה, ואתאנאסיוס הופיע בחבר הבישופים המערביים כמשתתף שווה-זכויות, סירבו הבישופים המזרחיים לשבת בחברתו. בטענה כי טרם זוכה מההאשמות שהביאו להגלייתו. הוועידה נתפלגה אפוא לשניים; זו של הבישופים המערביים, מונהגת על-ידי הוסיוס בישוף קורדובה שבספרד, החליטה על השבת אתאנאסיוס לכהונתו. בישופי ארץ-ישראל, מונהגים על-ידי מאקסימוס בישוף ירושלים, העניקו את תמיכתם לוועידת בישופי המערב, ואאטיוס היה אחד מהם. מובן שקונסטאנטיוס סירב להכיר תחילה בתקפות החלטותיה של ועידה זו. רק שנתיים לאחר נעילתה נכנע ללחץ קונסטאנס אחיו וניאות לאשר את שובו לאלכסנדריה. מכתב הברכה שזים מאקסימוס, ושעליו חתם גם אאטיוס, נכתב לכבוד מאורע זה. H. Chadwic, *The Early Church (The Pelican History of the Church)*, London 1967, pp. 125-

151

Philostorgius, *Historia Ecclesiastica*, III, 12 (GCS, XXI², p. 43) 23

וואאטיוס, המתאים לסיפור מבחינה כרונולוגית, אינו אלא אותו בישוף של בית-גוברין, אשר בו נתקלנו לעיל. להנחה זו מתאימה גם הזכרתו בנשימה אחת עם מאקסימוס בישוף ירושלים, שנודע לו תפקיד חשוב, כפי שכבר ראינו ועוד נראה להלן, במחנה תומכיו של אתאנאסיוס במזרח בשנות הארבעים של המאה הרביעית. הקושי הכרונולוגי היחיד נערך בקביעתו של פילוסטורגיוס, כי אאטיוס זה נפטר זמן קצר לאחר 'כפירתו', ואילו מסיפורו של אפיפאניוס על פטרוס עולה כי הוסיף לחיות עד סמוך ל-361.²⁴ אולם אין זה קושי כלל ועיקר. פילוסטורגיוס, כמוהו כסוזומנוס, מקור מאוחר הוא, ובמקרה שלפנינו הדברים נכתבים מתוך מגמה ברורה: להכפיש במידת האפשר את שמם של אתאנאסיוס ושל תומכיו. בהקשר דברים זה סביר להניח כי הגזים הן בתיאור יסורי מותו של אאטיוס והן בהסכמתו למועד שובו של אתאנאסיוס מגלותו.

מסתבר אפוא כי במקורות הכנסייתיים לתולדות המאה הרביעית מוזכרים שני בישופים בשם אאטיוס. האחד, בישוף לוד, היה מעמודי-התווך של האריאניזם בארץ-ישראל בשנות העשרים ובשנות השלושים המוקדמות של המאה. אין כל מניעה לקבוע כי למותו של זה, בין השנים 330-334, נסמך נסיונו של מאקאריוס למנות את מאקסימוס כיורשו. אאטיוס האחר היה בישוף בית-גוברין בשנות הארבעים והחמישים של המאה הרביעית. בתחילת דרכו 'חטא' מעט באריאניזם; אולם בעקבות מורו ומדריכו, מאקסימוס בישוף ירושלים, 'חזר בתשובה', והפך לאחד מעמודי-התווך של האורתודוכסיה הניקיאנית בארץ-ישראל. מעניינת העובדה כי רק בו, ולא במאקסימוס עצמו, אשר היה בעצם מנהיג המחנה שאליו השתייך (כפי שנראה להלן) מעז פילוסטורגיוס להטיל רפש. הסיבות לכך תתחוררנה בהמשך הדין.²⁵

מאקאריוס בישוף ירושלים והנסיון למנות את מאקסימוס כבישוף לוד

נפנה עתה לבדוק את טענתו השנייה של טיימונט נגד אמינות סיפורו של סוזומנוס. האמנם כה בלתי-סבירה היא פעילותו של מאקאריוס כבעל יומרות למעמד מטרופוליטי בארץ-ישראל, ואולי אף למעלה מזה, כבר למחרת ועידת ניקיאה? הנחתו של טיימונט, כי מאקאריוס לא מעז היה לפעול בדרך המתוארת על-ידי סוזומנוס למינויו של מאקסימוס כבישוף לוד, מבוססת על הטענה, המקובלת כעובדה, שהמאבק על העליונות בהירארכיה הנוצרית בין קיסריה לירושלים פרץ בגלוי בימי הבישופות של קירילוס, דהיינו לאחר 349-350 לספירה.²⁶ אך עצם טענתו, כי הסכסוך פרץ רק בימי קירילוס, היא-היא הטענה הוכחה. תחילת המאבק בין קיסריה לירושלים היתה כבר בימי קונסטאנטינוס הגדול, עוד לפני מותו של מאקאריוס בישוף ירושלים. עיון נוסף בהחלטות ועידת ניקיאה חושף את אותותיו הראשונים של המאבק דווקא בוועידה זו, כבר ב-325. את הקאנון השביעי נביא ככתבו וכלשונו:

²⁴ קושי זה הוא שגרם כנראה ללה קוויין (לעיל, הערה 20, טור 583) לייחס את המקרה לאאטיוס בישוף לוד. אולם הוא עצמו מודע לעובדה כי קביעה זו סותרת את עדותו של סוזומנוס.

²⁵ על יוקרתו העצומה של מאקסימוס כהומולוגטס ראה להלן. את עובדת היותו הומולוגטס מציין פילוסטורגיוס עצמו.

²⁶ ראה להלן.

כיוון ששוררים עדיין הנוהג והמוסרת העתיקה, כי הבישוף של איליה (Aelia) יכובד, תקימנה בידיו הזכויות ההולמות את מעלת כבודו, וזאת אגב שמירת מעמדה של המטרופוליס.²⁷

סעיף מעורפל זה — הנוקב עדיין בשמה הפאגאני של ירושלים, אך מעניק לבישופה זכויות מסוימות הנובעות ממעמדה המיוחד של העיר, מבלי לפרש את טיבן של זכויות אלו (ומבלי לפגוע בעליונות המטרופוליס — קיסריה) — בא מייד לאחר סעיף המעניק גושפנקה רשמית למעמד המיוחד שסיגלו לעצמן כמה בישופיות מטרופוליטיות, אשר לתולדותיהן נודעה משמעות סמלית ייחודית בדברי ימי הכנסייה. המדובר הוא בבישופיות אלכסנדריה, אנטיוכיה ורומא, שעתידות היו להתנשא ברבות הימים ולזכות במעמד של בישופיות פאטריארכאליות.²⁸ הדיון בהקשר זה במעמדה המיוחד של ירושלים, אשר מעולם לא נהנתה מזכויות מטרופוליטיות, אינו יכול להיות חסר-משמעות. גם אם נניח, שכל אשר ניתן לה בוועידת ניקיאה לא היה אלא סיכומו ואישורו של מצב קיים, עצם אישורו של מצב כזה הוא אות ועדות לימרות שפיתחה בישופות ירושלים מעל ומעבר לאלו של כס פרוכינציאלי הכפוף למרות הכס המטרופוליטי. סעיפים מסוג זה זוכים לניסוח, רק אם קיים גורם המעוניין בכך, אשר לו הכוח וההשפעה המספיקים על-מנת להביא לידי ניסוחם. חזקה על אוסביוס, בישוף קיסריה בעת ועידת ניקיאה, שלא הוא היה המעוניין בניסוחו של סעיף זה. נהפוך הוא, דווקא סיווגו של הסעיף, על-ידי הזכרת מעמדו של המטרופוליטס, הוא ככל הנראה פרי השתדלותו של בישוף קיסריה.

ב-326 לספירה, שנה לאחר ועידת ניקיאה, נתבשרה הקיסרות על תגליות מרעישות בירושלים, עירו של מאקאריוס. החלה חשיפתם של מקומות הקודש הנוצריים בירושלים והקמתם של מיבנים מהודרים במקומות הללו.²⁹ נראה לי, כי תיאור מפעלות הבנייה של קונסטאנטינוס בירושלים על-ידי אוסביוס בישוף קיסריה, עם כל היותו חדור שמחה אמיתית לנוכח עצם חשיפתם של המקומות הקדושים, ספוג הוא גם באווירת חרדה וחשש מפני הבאות. הן במה שנאמר בו והן במה שהוא מעלים, ניכרת המגמה לגרוע מערך פעילותו של הבישוף מאקאריוס במקום, ולהעניק לתגליות של אתרי הקודש משמעות ארץ-ישראלית ואוניברסאלית, החורגת מעבר לתחומיה הצרים של העיר ירושלים. אוסביוס בישוף קיסריה מודע היה ככל הנראה לאיום בישופות ירושלים על מעמד בישופותו.³⁰

אם מקובלת עלינו ההנחה, כי בעת ועידת ניקיאה וגם מייד לאחריה פעל מאקאריוס להאדרתה של יוקרת בישופותו ולהכרה במעמדה המיוחד, האם כה קשה להניח כי ביקש לנצל שעת-כושר שנודמנה לידי על-מנת לזכות בהשגים נוספים? כנגד הטענה, כי בעשותו כן חרג מאקאריוס מתקנות ועידת ניקיאה בתחום האדמיניסטרטיבי, אפשר להשיב בטענה כי דווקא בעשותו כן הוא פעל מתוך תחושת שליחות, שהוא היחיד בארץ-ישראל המסוגל לעמוד בפרץ ולחזק בה את מרות החלטותיה של אותה ועידה

Mansi, col. 672: 'ἐπειδὴ συνήθεια κεκράτηκε καὶ παράδοσις ἀρχαία, ὥστε τὸν ἐν 27 Ailίᾳ ἐπίσκοπον τιμᾶσθαι, ἐχρίτω τὴν ἀκολουθίαν τῆς τιμῆς, τῇ μητροπόλει σωζόμενον τοῦ οἰκείου ἀξιώματος'

שם, טור 670: הקנון השישי.

29 מעורבותו של מאקאריוס בפעילות זו והשלכותיה המיידיות נדונה על-ידי ב-*The Jerusalem*

Cathedra II

30 ראה לעיל, הערה 4.

בתחום הדוקטרינאריידי, בייחוד שגם לב הקיסר נטה בהמשך הזמן אחרי האריאנים. בתחום האדמיניסטרטיבי נתנה ועידת ניקיאה כמה הנחיות כלליות בדבר הדרך הנכונה לבחירת בישופים. ערפולן של הנחיות אלו נובע ודאי מעצם ערפולו של המצב, שאותו נועדו להסדיר. דומה שעד ראשית המאה הרביעית לא נתגבש נוהג ברור ואחיד בכל המקומות, אשר יהא בו כדי לקבוע בבחירות את תפקידיהם של הגורמים השונים שהיה להם חלק בבחירת הבישוף – קהילת המאמינים בבישופות, כמורתה, וכן בישופי הפרובינציה אשר בה נמצאה.³¹ לצורך הדיון יעניין אותנו אך ורק תפקידו של הבישוף המטרופוליטי, כפי שהוא מצטייר בהחלטות ועידת ניקיאה. הקאנון הרביעי של הוועידה קובע לאמור:

מן הראוי כי בישוף ימונה בראש וראשונה על-ידי [הבישופים] שבפרובינציה. אם יקשה הדבר הזה, או בשל כורח דוחק, או בשל ריחוק הדרך, יתכנסו בסך-הכל שלושה [בישופים] במקום אחד, משנתנו גם הנעדרים את קולם, והביעו את הסכמתם על-ידי מכתבים, ויבצעו אז את המינוי. התוקף להליכים יינתן בכל פרובינציה על-ידי המטרופוליט.³²

כיוצא בזה קובע גם הקאנון השישי, בהמשך לקטע שבו ניתנת ההכרה המיוחדת לבישופות אלכסנדריה, אנטיוכיה ורומא:

ברור הדבר בדרך-כלל, כי אם מתמנה פלוני לבישוף ללא הסכמת המטרופוליט, קבע הסינוד הגדול, כי אל לו לאדם כזה להיות בישוף. אף-על-פי-כן, אם ייבחר בהצבעה כללית ומתוך אחדות-דעים של כולם, ובהתאם לחוק הקאנוני, ושניים או שלושה יחלקו על כך מתוך אהבת ריב ומדון, תהא ההחלטה כדעת הרוב.³³

שני הסעיפים הללו מעניקים למטרופוליט מעמד של מאשר סופי של הליכי בחירתם ומנויים של בישופים, וכן מייפים הם את כוחו להתנגד לבחירה שאינה נראית לו. לכאורה, אין כאן כל מתן זכות למטרופוליט להציג מועמדים משלו, או אף למנות את מועמדו לבישוף של עיר מסוימת. אולם למעשה ברור כי דעתו של מטרופוליט תקיף היתה קובעת במקרים רבים, בייחוד שעה שבחירה היתה שנויה במחלוקת. נראה שעל רקע זה יש להבין את פעילותו של מאקאריוס, כפי שהיא מתוארת על-ידי סוזומנוס. משנפטר אאטיוס, הבישוף האריאני של לוד, ניסה הבישוף הניקיאני-אורתודוכסי של ירושלים ליזום את מינויו של יורש ניקיאני לכס בישופות זה. לו עלה הדבר בידו, היה נמצא חותר תחת מעמדו של אוסביוס בישוף קיסריה, אשר בחירה כזאת ודאי לא היתה לרוחו. כנגד הטיעון הליגאליסטי יכול היה, כאמור, מאקאריוס לטעון, כי הבישוף המטרופוליטי של פלסטינה, אשר הותיר בישופים אריאנים על כנם, הוא-הוא

31 דיון מסכם וממצה בבעיית דרכי בחירתם ומינויים של בישופים בקיסרות הרומית המאוחרת ימצא בקורא אצל: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-604, a Social Economic and Administrative Survey*, Oxford 1973, pp. 915-920; H. Chadwick, *The Early Church (The Pelican History of the Church)*, London 1967, pp. 165-6

Mansi, II, col. 670 32

33 שם, שם. חשובים במיוחד הדברים המתייחסים למטרופוליט: ὅτι εἴτις χάρις γνώμης τοῦ μητροπολίτου γένοιτο ἐπίσκοπος, τὸν τοιοῦτον ἢ μεγάλη σύνοδος ἄρισσε μὴ δεῖν εἶναι ἐπίσκοπον. במלים 'הסינוד הגדול' הכונה היא לוועידת ניקיאה עצמה.

אשר סרח והפר את רוחן האמיתית של תקנות ניקיאה; ואילו הוא עצמו, אשר לכישופותו ניתן באותה ועידה מעמד מיוחד, עמד עתה בפרץ, ובהפעילו הלכה למעשה סמכויות של מטרופוליטס, פעל בהתאם לרוח תקנות אלו. לו הצליח ביוזמתו, היה קובע תקדים חשוב בתחום הפוליטיקה הכנסייתית בארץ-ישראל, ומהשלכותיו של תקדים כזה קשה היה להתעלם בעתיד.

מאקסימוס ההומולוגטס על כס בישופות ירושלים

אולם יחמתו של מאקאריוס נכשלה. סוזומנוס מייחס את הכשלון ללחצם של בני צאן מרעיתו. מאקסימוס נהנה מיוקרה עצומה כהומולוגטס, כלומר 'מתוודה' נוצרי אשר נתפס בעת רדיפה, עינה כדי שייכתחש לאמונתו, אולם 'התוודה' עליה והוסיף לדבוק בה חרף עינוייו, מתוך נכונות למות ולהפוך ל'מארטיר', כלומר ל'יעד אמונה'. משניצל לבסוף, זכה בתואר 'מתוודה' (Homologetes ביוונית, Confessor ברומית). ממקורות אחרים למדים אנו, כי בימי הרדיפות הגדולות של דיוקלטיאנוס הוטלו בו מומים. עינו הימנית נוקרה וברכו הימנית הושחתה. אנשים מסוגו נחשבו לקדושים עוד בחייהם.³⁴ מדוע הועיד אפוא מאקאריוס את מאקסימוס מלכתחילה לבישופות לוד בלבד? מאקסימוס לא היה אדם בריא, וקרוב לוודאי שאף צעיר לא היה. סביר להניח, כי לנוכח המאבקים המתרגשים ובאים, סבור היה מאקאריוס כי מוטב שיכהן כבישוף של עיר פרובינציאלית רגילה, אף כי בעיר זו שגשגה אחת הקהילות הנוצריות העתיקות והחשובות בארץ-ישראל. לירושלים אולי הועיד מאקאריוס אישיות צעירה ודינאמית יותר.

אין אפוא כל סיבה שלא להאמין לדברי סוזומנוס, אך רשאים אנו להאמין כי אין הם מבטאים את ההתרחשות במלואה. האומנם עבר אוסביוס בשתיקה על נסיונו של מאקאריוס לקחת לעצמו נתחים מסמכויות מטרופוליטס? קרוב לוודאי שלא. נראה לי, כי לא רק התקוממותה הספונטאנית של הקהילה הנוצרית בירושלים גרמה למאקאריוס להסתלק מתכניתו המקורית ולגבש אחרת במקומה — מינוי מאקסימוס ליורשו כבישוף ירושלים. היתה זו תקופת תהפוכות, ומשנתברר כי הקיסר מתייצב לצדם של האריאנים, נמלך מאקאריוס בדעתו וגונן על קהילת ירושלים, כאשר מונה כיוורשו אדם שהאורתודוקסיה שלו לא היתה מוטלת בעיניו בספק, ואשר יוקרתו העצומה היה בה כדי לשמש לו מגן מפני נגישותיהם של האריאנים שהלכו והתחזקו.

אם אמנם כך חשב, נראה כי בראשית דרכו של מאקסימוס כבישוף ירושלים נכזבה תוחלתו. בוועידת צור (ב־335) נטה מאקסימוס אחר בני סיעתו של אוסביוס מקונסטנטינופוליס, אוהד האריאנים, והצטרף למאשרי הגלייתו של אתאנאסיוס. במבוכתם מציגים זאת המקורות האורתודוכסיים-ניקיאניים כאילו הלך מאקסימוס שולל אחר מרמתם של אוסביוס מקונסטנטינופוליס ובני סיעתו. הם מתארים מעמד שבו הוכיחו על-פניו הומולוגטס מצרי בשם פאפנוטיוס, חברו לסבל בעת הרדיפה הגדולה, אשר בגופו הוטלו מומים הדומים לאלה שלו. מדבריהם של מחברי 'ההיסטוריה הכנסייתית', רופינוס וסוזומנוס, ניתן להסיק כי מאקסימוס חזר בו בהשפעת

³⁴ פרט לעדותו של פילוסטורגיוס שהובאה לעיל, ראה: Rutinus, *Historia Ecclesiastica*, X (I); (GCS, IX, 2, pp. 983-985); Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, II, 25 (GCS, L, p. 87); Theodoretus, *Historia Ecclesiastica*, II, 26 (GCS, XIX, p. 157)

פאפנוטיוס,³⁵ אולם לא כן גורס בסיכומו של דבר ההיסטוריון הכנסייתי סוקראטס, ונראה שהדין עמו.³⁶ בעת ועידת ירושלים, אשר נתכנסה בעיר-הוא כדי לחוג בעת ובעונה אחת את הנוכת כנסיית הקבר ואת השכנת השלום בכנסייה כולה (על-פי תכתיביה של סיעת אוסביוס מקונסטאנטינופוליס), שמר מאקסימוס על שתיקה קודרת; ואילו אוסביוס בישוף קיסריה נשא, כאמור, את נאום הברכה לכבוד המאורע.³⁷ האומנם יש בכך סימן לאישיות חלשה, כפי שסבורים היו אותם מלומדים שדנו בבעיה?³⁸ האמת אינה יכולה להיות פשוטה עד כדי כך. המדובר הוא באדם שעמד איתן בעניוים קשים ולנוכה רדיפה אכזרית, ואשר עתיד היה להתייצב מאחורי אתאנאסיוס בעת גלותו השנייה ובעת שובו מגלות זו, אף-על-פי שעמדה זו לא נשאה חן וחסד מלפני קונסטאנטינוס, קיסר המזרח.

כיצד ניתן אפוא להסביר את פעילותו המצטנעת בראשית דרכו? יש להניח כי באותה שעה העדיף מאקסימוס לנווט את דרכו בזהירות, ולא לנקוט עמדות שהיו באורח ברור לצנינים בעיני השלטונות, כדי שלא לבזבז כליל את השגיו מאקאריוס בחתירתו להגביר את יוקרתם של בישופי ירושלים. בדרכו השקטה פעל מאקסימוס למען ביסוסם של השגים אלה. בניין כנסיית הקבר נמשך ככל הנראה בימי כהונתו,³⁹ ויש גם רמז ברור לכך שבאותה עת הוחל בבניין הכנסייה על הר-ציון.⁴⁰

35 ראה המקומות בחיבוריהם בהערה הקודמת.

36 ראה Socrates, *Historia Ecclesiastica*, II, 8 (PG, LXVII, col. 196) סוקראטס אינו מזכיר את האפיזורה של פאפנוטיוס, אולם טוען במפורש כי מאקסימוס הלך שולל וחתם על צו הגלייתו של אתאנאסיוס: 'ὡς εἶη συνάρατοι, καὶ τῆ καθαιρέσει ὑπογράψας Ἀθανασίου' אין הוא מצייץ כי הדברים התרחשו בעת ועידת צור, אלא מספר כי מאקסימוס סירב להשתתף בוועידת אנטיוכיה, שנתכנסה ב־345 (ראה להלן), כיוון שגילה שבהזדמנות קודמת הביאוהו לידי חתימה באמצעי מירמה. הזדמנות קודמת זו יכולה להיות רק ועידת צור.

37 נאורו של אוסביוס באותו מעמד, ונאום שנשא בקונסטאנטינופוליס שנה מאוחר יותר חוברו בטעות יחדיו וידועים כנאום לכבוד שנת השלושים של קונסטאנטינוס. כל הפרשה נדונה במפורט במאמרי (לעיל, הערה 4). ראה גם: H.A. Drake, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius Tricennial Orations*, 1975; T.D. Barnes, 'Two Speeches by Eusebius', *Greek, Roman and Byzantine studies*, XVIII (1977), pp. 341-345

38 ראה לעיל, הערה 7.

39 הטענה, כי בניין הכנסייה הושלם רק באורח חלקי בעת הנוכת המארטיריון (ב־335) בוססה על-ידי C. Coüason, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, 1974, p. 15 ראה גם מאמרי (לעיל, הערה 4).

40 בניין הכנסייה הושלם כנראה רק בשלהי המאה, בימי הבישוף יוחנן השני שהחזיק במשרה זו בשנים 347-417. אולם קירילוס, מי שעתיד להיות בישוף ירושלים, מתייחס לבניין שעמד במקום כבר ב־347 או 348: Cyrillus Hier., *Catech. XVI, 4* (PG, XXXIII, col. 924), cf. *ibid.* 18 (*ibid.* col. 944). שמו של מאקסימוס, בצורה השגורה כנראה בפי בני המקום, דהיינו מאקסימונא נזכר על-ידי אפיפאניוס כמי שבימיו שרד עדיין בית-כנסת אחד על הר-ציון, מתוך שבעה שהיו שם לידם. ראה: J.E. Dean, Epiphanius, *de Mens. et Poud.* 14 (PG XLIII, col. 261) *Ephiphanius' Treatise on Weights and Measures, The Syriac Version*, Chicago 1935, p. 95 (תצלום בעמ' 54c של כתב-היד 17148 Ms. Britt. Or. Add.) cf. p. 30 (Ms. Britt. Or. Add. 17148) (תרגומו האנגלי של המקום האמור). דיון מפורט ומראי-מקומות נוספים ימצא הקורא אצל י' צפריר, 'ציון — הגבעה הדרומית- מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזאנטית', חבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה, עמ' 92-108. קרוב לוודאי שהבניין הוקם בימי מאקסימוס, וייתכן שאף ביחמתו. ראה: Cyrillus Hier., *Catech. XVI, 4* (PG, XXXIII, col. 924)

אם אמנם כאלו היו פני הדברים, מתבהרת גם הסיבה לשינוי המהיר בטעמו של מאקסימוס בתחום הדוקטרינארי; שהרי כבר ב־341 סירב להשתתף בוועידה שנתכנסה באנטיוכיה – רשמית, כדי לחוג חנוכת כנסייה מפוארת, אשר בבניינה הוחל בימי קונסטאנטינוס, אולם לאמיתו של דבר, היא כונסה כדי לגנות מחדש את נוסח האיני מאמין שנתקבל בוועידת ניקיאה.⁴¹ מאקסימוס, אשר נדחק לקרן־זווית בעת חנוכת המארטיריון של כנסיית הקבר, נוכח כי כל עוד לא הפכה עירו למטרופוליס, וכל עוד שכן הבישוף המטרופוליטי בקיסריה, בישוף קיסריה הוא שנהנה מן היתרון שבתמיכה במדיניותם הדתית של הקיסרים. בישופי ירושלים יכלו לבסס את יוקרתם רק כמנהיגי אופוזיציה פעילה של בישופי ארץ־ישראל.

על אחרית בישופותו של מאקסימוס נחלקו המקורות. אולם אין ספק כי מדיניותו האנטי־אריאנית הנחרצת היתה לצנינים בעיני אקאקיוס, יורשו של אוסביוס בבישופות קיסריה. לפי סוזומנוס, הודה מאקסימוס מכהונתו, וקירילוס, שנחשב כנוטה אחר האריאנים, מונה במקומו.⁴² על־פי מקורות אחרים, מונה קירילוס לתפקיד רק לאחר מותו של מאקסימוס. אין לדחות לחלוטין את הסברה שאמנם הודח, אך נפטר זמן קצר לאחר־מכן, בטרם נתמנה קירילוס כיוורשו. קרוב לוודאי שמאקסימוס עצמו לא הועיד את קירילוס לתפקיד זה. הירונימוס טוען כי מועמדו היה אדם בשם היראקליוס, אשר החל כבר לכהן כבישוף, אולם הורחק מתפקיד זה ביוזמת אקאקיוס האריאני וחבריו לסיעה.⁴³ אם נכונה העובדה שקירילוס החל את דרכו על כס בישופות ירושלים כתומך האריאנים, ניתן למצוא הקבלה מפתיעה בין התפתחותו במהלך תפקידו להתפתחותו של מאקסימוס. זמן קצר בלבד לאחר מינויו פנה עורף לממניו, והפך תומך נלהב בסיעה הניקיאנית. את החשד באריאניזם, שדבק בו בראשית דרכו, עתידה היתה להסיר ממנו סופית ועידת קונסטאנטינופוליס ב־381.⁴⁴ אולם באשר לקירילוס, כבר יודעים המקורות, ואפילו אלו המשקפים את עמדת האורתודוקסים הניקיאנים, כי מאבקו לא היה לשם שמים בלבד. הוא ואקאקיוס ניצצים היו ביניהם על דבר הראשונות, כמאמר תיאודורטוס, או ליתר דיוק 'אשר לזכות המטרופוליטס', כדברי סוזומנוס.⁴⁵

מכאן אין להסיק, כמובן, שמאבקהם של בישופי ירושלים מאקארוס, מאקסימוס וקירילוס נבעו ממניעים חומריים־ארציים בלבד. קשה להבחין אצל בני התקופה בין מניעים כאלה ובין פעילות מתוך להט של אמונה דתית כנה. קרוב לוודאי שבישופי ירושלים האמינו באמת ובתמים כי המסורת עתיקת היוםין של קהילתם ואווירת הקודש שאפפה את עירם הכשירו אותם לשמש עמודי־תווך בכנסייה ומורי־הוראה לנוצרים ברחבי העולם כולו. גם בחתירתם לביסוס מעמדם כמנהיגי הקהילה בארץ־ישראל האמינו כי פועלים הם בהתאם למיטב האינטרסים של הכנסייה כולה.⁴⁶

41 ראה לעיל, הערה 36.

42 Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, IV, 25 (GCS, L. p. 181)

43 ראה לעיל, הערה 3.

44 Mansi, II, col. 586

45 ראה המקומות בחיבוריהם המובאים לעיל בהערה 34.

46 גישה זו מרומזת אצל הוניגמן (לעיל, הערה 1), עמ' 215: 'The struggle between Caesarea and Jerusalem during the fourth century was almost always mingled with doctrinal disputes'. במסגרת זו נתפסים גם נסיונו של מאקארוס למנות את מאקסימוס לבישוף לה, וגם התייצבותו של זה האחרון מאתורי אתאנאסיוס. אולם הוניגמן, כמו אחרים, לא ניסה לבחון את המקורות באורח מפורט.